

**ГІСТОРЫКА-ПРАВОВАЎ АНАЛІЗ ВЫТОКАЎ КАНСТЫТУЦЫІ
РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ 3 МАЯ 1791 г. І КАНСТЫТУЦЫІ ФРАНЦЫІ
3 ВЕРАСНЯ 1791 г.**

[І. А. Юхо], В. У. Сажына

Гэты артыкул быў напісаны ў сааўтарстве з прафесарам І. А. Юхо больш за дзесяцігоддзе назад. У інтарэсах выдання зроблена скарачэнне першапачатковага тэксту пераважна за лік цытат з першакрыніц, якія не маюць прамога дачынення да канстытуцыйных пераўтварэнняў на «злome эпох» у Францыі і Польшы.

Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі бярэ пачатак з сівой даўніны. Першыя нормы, што замацоўвалі правы грамадзян старажытных беларускіх княстваў і абмяжоўвалі правамоцтвы князёў, выкладаліся ў дагаворах паміж князем і насельніцтвам, што заключаліся пры ўзвядзенні князя на трон. Поўныя тэксты такіх дагавораў да нашага часу не захаваліся, але многія старажытныя нормы, выпрацаваныя ў Х–XIII стст., былі перанесены ў акты XVI ст., у якіх яны захавалі, з нязначнымі папраўкамі, сваё канстытуцыйнае значэнне. Так, па Полацкім прывілеі 1511 г., князь абяцаў: «в церкви Божии и в имения церковные нам не вступаться, в дом Божий Святого Софея <...> и в иные дома церковные нам не вступатися... Теж полочанам всим жити в Полоцку добровольно, покуль хто хочет. А будет ли которому полочанину от нас насильство, нам его силою не держати, ино ему путь чист, куды хто хочет...» [1, с. 76–80].

Канстытуцыйныя нормы старажытных беларускіх княстваў атрымалі дакладнае замацаванне ў агульназемскіх прывілеях XV ст. Напрыклад, у прывілеі 1447 г. Вялікага князя літоўскага Андрэя-Казіміра было запісана, што Вялікі князь не павінен нікога караць без яўнага суда, а кара будзе прызначацца «подлуг их великости проступков» і толькі да прызнаных вінаватымі. Шляхце і мяшчанам гарантавалася права ўласнасці на сваю маёмасць, а таксама на спадчыну. Прыватнаўласніцкія сяляне, залежныя ад паноў, шляхты і мяшчан, павінны былі адбываць усе павіннасці на карысць сваіх феадалаў і вызваліліся ад многіх павіннасцей на карысць дзяржавы, што значна эканамічна аслабляла Вялікага князя і ўмацоўвала становішча буйных феадалаў (арт. 10). Прывілей абмяжоўваў права феадальна-залежных сялян на пераход ад аднаго да другога феадала і ўзаконьваў права феадала судзіць залежных ад яго людзей. Вельмі важнае, на наш погляд, канстытуцыйнае значэнне мелі арт. 13 і 14 Прывілея, у якіх замацаваны суверэнныя правы ВКЛ: «А також обецуем и слобуем, иж панства нашего земля, великого князства предреченого, не вменшим, але у границах, как же предки были наши, <...> також и мы тые ж земли здорови, целы, держати будем и володети и жити, а с божьею помощью и всеми силами

нашими размножати будем. Також абецуюм н слюбуюм, иж в землях тых наших великого князства земель, городов, мест <...> не маем дать в честь никоего чужоземца, але только родичам тых земель наших предреченых Великого княства Литовского ...» [1, с. 43–46].

Далейшае развіццё канстытуцыйнага права ў сярэднявечнай Беларусі было выкладзена ў Прывілеі 1492 г. Вялікага князя Аляксандра Казіміравіча. Напрыклад, ў арт. 15 была выкладзена новая норма канстытуцыйнага права, якая абмяжоўвала ўладу Вялікага князя. У ёй было запісана: «Таксама, калі б якія колечы пастановы і справы былі перададзены для абгаворвання ў раду з нашымі панамі і самым панам не спадабаліся, то за гэта мы не павінны на іх гневацца, але будзем мы выконваць тое, што яны радзілі нам дзеля нашай агульнай карысці» [1, с. 50]. Гэтая далікатна выкладзеная норма вельмі жорстка абмяжоўвала ўладу Вялікага князя. Новымі былі і артыкулы 17–20, што акрэслівалі асновы палажэння службоўцаў дзяржаўнага апарату, а артыкулы 24, 27–29, 33 вызначалі канстытуцыйныя прынцыпы судаводства.

Характэрнай асаблівасцю наступнага Прывілея 1506 г. Вялікага князя Жыгімонта Казіміравіча было пашырэнне кола асоб, каму Прывілей адрасаваўся і чые правы ён павінен быў забяспечваць. Так, у прэамбуле было запісана, што, апрача паноў, шляхты, баяр, ён адрасуецца «іншым падданым і жыхарам земляў нашага Вялікага княства Літоўскага». Гэтае ж канстытуцыйнае палажэнне было выкладзена ў арт. 2: «Усе правы, вольнасці, прывілеі і граматы, лацінскія і рускія <...> пралатам, князям, баронам, нобілям, гарадам, мяшчанам, жыхарам і наогул асобам усякага стану і становішча <...> мы захоўваем, абараняем і будзем мець на ўвазе ва ўсіх артыкулах і пунктах» [1, с. 54–56].

Новым этапам у развіцці канстытуцыйнага заканадаўства на Беларусі было выданне Статута ВКЛ 1529 г. У прэамбуле да Статута паўтаралася палажэнне аб тым, што ён забяспечвае правы не толькі феадалам, але «ім всему посполству и их подданым <...> Великого князства нашего Литовского... ». У артыкуле 7 была выкладзена норма аб тым, што «не маець ніхто ни за кого терпети, але каждый сам за себе». Артыкул 9 прыводзіў новую канстытуцыйную норму аб роўнасці ўсіх перад законам, але, вядома, сам закон не быў роўным для ўсіх. У сваю чаргу, арт. 25 забараняў Вялікаму князю падчас яго знаходжання ў Польшчы «нікому нічога в панстве нашем Великом князстве Литовском именей, людей и земель давати». У трэцім раздзеле Статута 1529 г. даволі дакладна былі выкладзены новыя канстытуцыйныя нормы: у арт. 10 гаворыцца, што «простых людей над шляхту господар не маець павышати».

У 1566 г. быў уведзены ў дзеянне новы Статут ВКЛ. Канстытуцыйныя нормы, выкладзеныя ў першым і другім раздзелах Статута, мала адрозніваліся ад падобных норм Статута 1529 г. Прынцыпова новым быў арт. 2

раздз. III, у якім было запісана: «иж всех князей и панов рад, як духовных, так и свецких, и всех врядников земских и дворных, панов хоруговных, шляхту, рыцарство, мешане и всех людей посполитых у Великом князьстве Литовском <...> нам заховатъ при свободах и вольностях хрестиянских, в которых они, яко люде вольные, вольно обираючи из стародавна из вечных своих продков себе панов и господарей Великих князей Литовских, жили и справовали прикладом и способом вольных панств хрестиянских». Сцвярдженне аб тым, што ўсе простыя людзі былі вольнымі, канешне, не адпавядала сапраўднасці таго часу, але можна меркаваць, што складальнікі Статута прадбачылі, што ў будучым усе людзі будуць мець права выбіраць сабе кіруючыя органы ў дзяржаве. Новым у гэтым Статуце быў арт. 1 раздз. VII, які пераўтвараў абмежаванае права феадальнай уласнасці на маёнтакі ў неабмежаванае права буржуазнай прыватнай уласнасці.

Найбольш поўна і дакладна нормы канстытуцыйнага права былі выкладзены ў Статуце 1588 г., які, насуперак акту Люблінскай уніі, замацаваў незалежнасць, адасобленасць і суверэннасць ВКЛ у складзе канфедэратыўнай Рэчы Паспалітай. У новы Статут быў уключаны арт. 3 раздз. III аб захаванні ў спакоі ўсіх грамадзян незалежна ад іх рознага «розуменья і ўжывання небоженства хрестыянскаго». Вельмі поўна выкладаліся і нормы аб агульным сойме, павятовых соймаках, незалежных ад адміністрацыі выбарных судах (земскім, падкаморскім, Галоўным трыбунале). Былі ўведзены новыя нормы аб прэзюмпцыі невінаватасці, вызваленні ад крымінальнай адказнасці падлеткаў да 16 гадоў і ўвядзенні крымінальнай адказнасці шляхціца за забойства простага чалавека (Статут 1588 г. Раздз. XII, арт. 1).

Адначасова ішло развіццё канстытуцыйнага права і ў Польшчы. Таму, калі ў далейшым пачаліся працы па падрыхтоўцы агульнай Канстытуцыі для Рэчы Паспалітай, то ўлічваўся вопыт канстытуцыйнага будаўніцтва як Польшчы, так і ВКЛ. У прыватнасці кароль Станіслаў Аўгуст, выступаючы на агульным сойме Рэчы Паспалітай 11 верасня 1776 г. з нагоды пачатку працы па складанні Польскага статута праў, гаварыў пра Статут 1588 г., што Леў Сапега даў патомкам такі звод законаў, якім жыхары Княства шчасліва карыстаюцца да гэтага часу, і было б вельмі добра, калі б у Польскай Кароне дасягнулі таго ж, чым ганарыцца ВКЛ.

Развіццё канстытуцыйнага права Польшчы і ВКЛ ішло ў агульным рэчышчы права Еўропы, і таму падрыхтоўка Канстытуцыі 1791 г. Рэчы Паспалітай не была выпадковасцю, а грунтавалася на ўсёй гісторыі развіцця еўрапейскага канстытуцыйнага заканадаўства. Значны ўплыў на развіццё прагрэсіўных ідэй у Рэчы Паспалітай аказалі рэвалюцыйныя падзеі ў Францыі, якія пачаліся ў 1789 г. Францыя і Беларусь былі добра вядомыя адна адной яшчэ з XVI ст., калі Вялікім князем літоўскім і каралём Рэчы Паспалітай быў абраны брат французскага караля Генрых Валуа – пазней кароль Францыі. У XVIII ст. сувязі паміж Францыяй і Рэччу

Паспалітай значна пашырыліся. Многія ўраджэнцы Беларусі і Польшчы вучыліся ў Парыжы або ў іншых гарадах Францыі, а ўраджэнцаў Францыі запрашалі на працу ў Варшаву і Вільню. Прагрэсіўныя ідэі французскіх мысліцеляў Ш.-Л. дэ Мантэск'ё, Ж.-Ж. Русо, Ф. М. Вальтэра былі добра вядомыя ў Польшчы і ў Беларусі. Русо напісаў для Рэчы Паспалітай трактат «Меркаванні аб характары кіравання ў Польшчы і аб пракце яго перамен, складзеным у красавіку 1772 г.», у якім прапанаваў абмежаваць раскошу магнатаў, палепшыць выхаванне падростаючага пакалення, бо «выхаванне павінна прыдаць душам нацыянальную форму і так накіроўваць думкі і густы грамадзян, каб яны былі патрыётамі па схільнасці, па неабходнасці <...> Нацыянальнае выхаванне – гэта здабытак толькі вольных людзей» [7, с. 465–466].

Прагрэсіўныя дзеячы Рэчы Паспалітай – С. Сташыц, Ф. Гажкоўскі, Г. Калантай, А. Касцюшка былі сябрамі новай ідэалогіі ў Францыі. Так, з 1769 г. па 1774 г. у Парыжы вучыўся сусветна вядомы ўраджэнец Беларусі Андрэй Тадэвуш Касцюшка. Уплыў французскіх рэвалюцыйных ідэй на вызваленчую барацьбу ў Рэчы Паспалітай яскрава выявіўся падчас падрыхтоўкі паўстання 1794 г. На пачатку 1793 г. А. Т. Касцюшка ўручыў французскаму міністру замежных спраў Мемарыял аб стане спраў у Рэчы Паспалітай, у якім пісаў: «Рэвалюцыя ў Польшчы дала б магчымасць народу, які па свайму тапаграфічнаму размяшчэнню, звычаях і мове, па сваёй збройнай сіле, якой мог бы распараджацца, быў адзіным здольным да хуткага распаўсюджання рэспубліканізму ў Расіі, да пасадкі і ўкаранення дрэва свабоды нават сярод ільду Пецярбурга <...> Дасягнуць вынікаў Французскай рэвалюцыі можна толькі калі: 1. Зліквідаваць каралеўскую ўладу; 2. Зліквідаваць сенат, або Вышэйшую палату; 3. Зліквідаваць вышэйшае духавенства; 4. Выдаць пастанову, каб кожны чалавек любога краю, саслоўя або рэлігіі меў свабоду набываць у прыватную ўласнасць зямлю; 5. Што кожны, хто мае зямельную ўласнасць, ці плаціць які-небудзь падатак, будзе мець права выбіраць і быць абраным на розныя публічныя пасады; 6. Згодна з гэтым цалкам ліквідуецца залежнасць сялян, свабода і роўныя правы гарантуюцца ўсім» [9, с. 39]. Гэты Мемарыял сведчыць аб прамой сувязі ідэй Французскай рэвалюцыі з падрыхтоўкай ідэйнай праграмы рэвалюцыі ў Рэчы Паспалітай, аднак у ходзе паўстання 1794 г. Касцюшка вымушаны быў пагадзіцца з менш радыкальнымі дзеяннямі.

Што тычыцца самой Францыі, то французскі неабмежаваны абсалютызм быў з'явай куды больш жорсткай, чым у іншых еўрапейскіх краінах. Паводле меркаванняў расійскага вучонага С. Данілава, заснавальнікам французскай абсалютнай манархіі можна лічыць ужо караля Людовіка XI (1461–1483 гг.) [2, с. 41]. Да заслуг абсалютызму можна аднесці цэнтралізацыю краіны, спыненне феадальных міжусобіц і рэлігійных супрацьстаянняў католікаў і гугенотаў, а таксама садзейнічанне прагрэсу ў сферы пра-

мысловасці да канца XVIII ст. Аднак неабмежаваная ўлада манарха з'явілася тормазам у розных сферах дзяржаўнага і грамадскага жыцця Францыі. Як адзначаў французскі гісторык А. Мацьез, «усюды беспарадак і хаос <...> Амаль усе дэпутаты атрымалі імператрыўны мандат не згаджацца ні на які пададак, пакуль не будзе прынята і зацверджана канстытуцыя» [5, с. 30–31, 60].

Прыняццю французскай Канстытуцыі 3 верасня 1791 г. папярэднічалі важныя канстытуцыйна-прававыя напрацоўкі. Напрыклад, брашурны М. Рабесп'ера «Заклік да аргэзіянскай нацыі», К. Дэмулена «Філасофія для французскага народа», абата Сіеса «Вопыт аб прывілегіях» і яго ж нашумелая «Што такое трэцяе саслоўе?» разам з ранейшымі творамі энцыклапедыстаў умацавалі канстытуцыйны фундамент будучага новага дзяржаўнага ладу. Брашурны мелі шырокі міжнародны рэзананс. Калі 5 мая 1789 г. адбылося адкрыццё пасяджэння Генеральных Штатаў – упершыню пасля больш паўтаравяковага перапынку – дэпутаты аказаліся тэарэтычна падрыхтаванымі да ажыццяўлення канстытуцыйных рэфармаванняў.

Узброенае паўстанне парыжан 14 ліпеня 1789 г. у падтрымку Генеральных Штатаў, больш вядомае як захоп Бастыліі, у выніку закончылася пакараннем смерцю каменданта крэпасці-турмы і парыжскага гарадскога галавы. Наконт гэтага Г. Бабёф потым напіса: «Улады, замест таго, каб зрабіць нас больш мяккімі, ператварылі ў варвараў. Яны пажынаюць і пажнуць тое, што пасялі» [Цыт. па: 3, с. 121].

Паводле меркавання англійскага пасланніка ў Францыі герцага Дорсета, Францыю з гэтага моманту можна было лічыць свабоднай краінай, яе караля – манархам з абмежаванай уладай, а дваранства – роўным у правах з усёй нацыяй. Сімвалічна і тое, што Людовік XVI павінен быў прызнаць над сабой у якасці суверэна французскі народ, чые інтарэсы прадстаўляў Нацыянальны Сход (гэтую назву Генеральныя Штаты атрымалі яшчэ ў чэрвені 1789 г.). Між тым пастанова Нацыянальнага (пазней – Устаноўчага) сходу Францыі, на першым, так званым канстытуцыйным этапе рэвалюцыі, з мая 1789 па жнівень 1792 г., былі больш стрыманыя, чым дэмакратычныя дэкларацыі, якія яны абвясчалі. Нават першыя заканадаўчыя мерапрыемствы Устаноўчага сходу, якія праходзілі пад лозунгам «Устаноўчы сход поўнасьцю знішчае феадальны рэжым», як бы заслانیлі сам гэты першасны антыфеадальны мерапрыемстваў, які быў зусім не радыкальны. Напрыклад, у дэкрэтах 4 жніўня 1789 г. абвясчалася, што ўсе феадальныя правы будуць выкупляцца сялянскімі абшчынамі за грошы па нібыта справядлівай цане. На справе гэта азначала адмену феадальных рэнт за вельмі вялікія грошы. Без выкупу знішчаліся толькі паншчына на карысьць памешчыкаў і іншыя асабістыя павіннасці сялян. Другі дэкрэт ад 11 жніўня 1789 г. «Аб ліквідацыі феадальных правоў і прывілеяў» гаварыў аб скасаванні дзесяцін, але ажыццяўленне гэтага палажэння залежала ад

мер па замене дзесяцін іншымі падаткамі. Такім чынам, уласнасць трэба было выкупляць. Рэальнай рэформы не атрымалася.

Дэкрэт аб феадальных правах 15 сакавіка 1790 г. пацвердзіў асноўныя палажэнні жнівеньскіх дэкрэтаў 1789 г. Напрыклад, у главе III гэтага дэкрэта пералічаны сеньёрыяльныя правы, «карысныя феадальныя і чыншавыя правы і абавязкі», якія выкупляліся. Абцякальнасць фармулёвак дэкрэта дазволіла яшчэ на доўгі час захаваць у Францыі аснову феадальнай сістэмы землекарыстання.

Самай значнай падзеяй у канстытуцыйнай гісторыі Францыі ў гэты перыяд, безумоўна, лічыцца прыняцце 26 жніўня 1789 г. Дэкларацыі правоў чалавека і грамадзяніна. Невялікі дакумент з 17 артыкулаў – гэта вынік аналізу натуральна-прававой дактрыны, якая выкладзена ў працах французскіх асветнікаў XVIII ст. У Дэкларацыі нацыя абвясчаецца крыніцай суверэнітэту, а закон – выяўленнем агульнай волі. Ідэі законнасці знайшлі сваё прамое адлюстраванне ў артыкулах 6–9 Дэкларацыі, дзе гаворыцца пра недапушчальнасць адвольных абвінавачванняў, затрымак і знявольванняў, пра строгае вызначэнне толькі неабходных пакаранняў, аб прэзюмпцыі невінаватасці і інш. У артыкуле 13 Дэкларацыі ўстаноўлены прынцыпы прапарцыянальнага размеркавання падаткаў паміж грамадзянамі. Заключныя артыкулы гэтага выдатнага з пункту гледжання канстытуцыйналізму і юрыдычнай тэхнікі дакумента тычацца ідэі падзелу ўлады і абароны сваяшчэннага для кожнага буржуа права ўласнасці.

Нягледзячы на праграма-маніфестны характар Дэкларацыі правоў чалавека і грамадзяніна, а таксама на тое, што многія палажэнні дакумента было немагчыма рэалізаваць на практыцы ў бліжэйшы час, тварцы Дэкларацыі (Мірабо, Лафайет, Дзюпор, Талейран) меркавалі, што стварылі дакумент «для ўсіх народаў і на ўсе часы». Гісторыя французскай канстытуцыйнасці пацвердзіла гэта: Дэкларацыя 1789 г. і цяпер з'яўляецца вядучай крыніцай канстытуцыйнага права Францыі.

Падзеі ў Францыі ў канцы XVIII ст. знайшлі водгук і ў іншых краінах. Вядомы палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай Г. Калантай у 1790 г. пісаў: «Калі рэха Французскай рэвалюцыі дасягнула нашых вушэй, мы ўздрыгнулі ад жорсткасцяў, што адбыліся ў Францыі, але калі ўбачылі, што французскі народ заваяваў свабоду, кожны з нас блаславіў неба» [4, с. 315]. У 1790 г. былі праведзены дадатковыя выбары дэпутатаў у сойм Рэчы Паспалітай. З 182 новых дэпутатаў 112 былі прыхільнікамі прагрэсіўных рэформ. Атрымалі распаўсюджанне друкаваныя працы С. Сташыца, Г. Калантая, І. Храптовіча і іншых рэфарматараў. Так, у кнізе С. Сташыца «Папярэджанне Польшчы, якое вынікае з сучасных палітычных адносін у Еўропе і з законаў прыроды 1790 г.» адзначаецца: «Францыя – гэта тая краіна, дзе ўпершыню стала на ногі пачвара дэспатычнай улады, што падпарадкавала сабе ўсю краіну і навучыла другіх тыранаў занявольваць народы

<...>. Цяпер Францыя зноў першая з усіх еўрапейскіх заняволеных дзяржаў рве ланцугі дэспатызму і скідае самадзяржаўных катаў» [8, с. 145–146].

Хоць падзеі Французскай рэвалюцыі ў канстытуцыйным накірунку развіваліся непазлядоўна (дастаткова ўспомніць Дэкрэт аб падаўленні беспарадку 10 жніўня 1789 г. і Закон аб асадным палажэнні 21 кастрычніка 1789 г., якія ўстанавілі магчымасць ужывання ваеннай сілы «дзеля ўстанаўлення спакою»), але яўна прагрэсіўным вынікам дзейнасці Устаноўчага сходу Францыі з’явілася прыняцце Канстытуцыі 1791 г.

Трэба адзначыць, што на чатыры месяцы раней, 3 мая 1791 г., упершыню ў еўрапейскай канстытуцыйнай гісторыі, была прынята і Канстытуцыя Рэчы Паспалітай. Як і ў Францыі, прыняцце гэтага канстытуцыйна-прававога дакумента стала вынікам крапатлівай папярэдняй працы. Так, у студзені 1791 г. былі зацверджаны кардынальныя і нязменныя правы, якія абвяшчалі «вечную унію паміж Польшчай і Вялікім Княствам Літоўскім», гарантавалі правы і прывілеі каталіцкай царкве, а таксама свабоду слова і друку. Пазней, у сакавіку таго ж года, быў прыняты закон аб павятовых соймаках, а ў красавіку быў абвешчаны закон аб гарадах. Два апошнія законы з’явіліся неад’емнай часткай Канстытуцыі 3 мая 1791 г.

У Канстытуцыі Рэчы Паспалітай 1791 г. атрымалі адлюстраванне ідэі французскіх асветнікаў-рэвалюцыянераў і Дэкларацыі правоў чалавека і грамадзяніна 1789 г., асабліва адносна зраўнання асабістых правоў мяшчан з правамі шляхты. Мешчанін, паводле Закона аб гарадах і мяшчанах Рэчы Паспалітай 1791 г., не падлягаў папярэдняму арышту і затрыманню без пастановы суда, за выключэннем банкрутаў і злачынцаў, затрыманых на гарачым учынку. Мяшчанам гарантавалася права прыватнай уласнасці на зямельныя маёнткі і іншую нерухомую маёмасць. Яны атрымалі права займаць афіцэрскія пасады ў арміі, ім дазвалялася служыць у дзяржаўных установах. Але палітычныя правы мяшчан усё ж заставаліся абмежаванымі.

Канстытуцыя Рэчы Паспалітай, як і Канстытуцыя Францыі, была накіравана на ўсталяванне прынцыпу парламентарызму ў дзяржаве. Адрозненне адной ад другой заключаецца, між іншым, у тым, што карэнныя раформы дзяржаўнага ладу ў Рэчы Паспалітай праводзіліся «зверху», без крыві, без гільяціны.

У сваю чаргу Канстытуцыя Францыі 3 верасня 1791 г. складалася з мноства заканадаўчых актаў, прынятых у перыяд працы Устаноўчага сходу з жніўня 1789 па верасень 1791 г. Людовік XVI аказваў моцнае процідзеянне ўвядзенню ў краіне рэжыму канстытуцыйнага кіравання, менавіта таму падпісанне даўно падрыхтаванага тэксту Канстытуцыі зацягнулася. У прэамбуле да першай французскай Канстытуцыі былі канкрэтызаваны асобныя антыфеадальныя палажэнні – адмена саслоўных тытулаў і адзнак, продаж дзяржаўных пасадак. Ліквідоўваліся саслоўныя цэхі і рамесныя карпарацыі. Што тычыцца прэамбулы да Канстытуцыі Рэчы Паспалітай, то

яна ад імя караля Станіслава Аўгуста гаварыла, што, улічваючы застарэлыя недахопы кіравання ў Рэчы Паспалітай і імкнучыся дасягнуць знешняй незалежнасці і ўнутранай свабоды народа дзеля агульнага дабрабыту і захавання дзяржавы і яе граніц, і зацверджана гэтая Канстытуцыя. Аўтары пазбеглі прамога ўказання на адмену хоць бы некаторых феадальных парадкаў, бо не гэта было іхняй галоўнай мэтай.

Структуры абедзвюх Канстытуцый былі падобныя, але французская Канстытуцыя мела 7 раздзелаў, а Канстытуцыя Рэчы Паспалітай падзялялася на 11 раздзелаў. З тэрэтычных жа пазіцый агульным, па-першае, з'яўлялася тое, што ў абедзвюх Канстытуцыях праводзіліся ідэі прававога парадку і падзелу ўлад. Прававы парадак для Рэчы Паспалітай быў накіраваны на ўмацаванне цэнтральнай улады і падпарадкаванне законам буйных федалаў і шляхты Польшчы і ВКЛ. Ідэя прававога парадку для Францыі азначала безумоўнае ўсталяванне поўнай праваздольнасці трэцяга саслоўя. Акрамя таго, паварот да прававой дзяржавы адлюстраваны ў Францыі ў галоснасці і справядчаснасці дзяржаўнага кіравання: пачалася публікацыя дзяржаўнага бюджэту, а каралеўскай сям'і выдзялялася пэўная сума грошай. Раздзел I Канстытуцыі Францыі ўтрымліваў пералік «натуральных і грамадзянскіх правоў», галоўнымі з якіх з'яўляліся раўнамернасць падаткаабкладання, свабода ў выбары месца жыхарства, свабода сходаў, права звяртання з петыцыямі да органаў улады і інш.

Ідэя падзелу ўлады была сфармулявана ў раздзеле V Канстытуцыі Рэчы Паспалітай і ў раздзеле III Канстытуцыі Францыі. Ідэя абапіралася на дактрыну Шарля-Луі дэ Мантэск'ё, менавіта на тэзіс аб незалежнасці існавання заканадаўчай, выканаўчай і судовай улад.

У той жа час заканадаўчая ўлада ў Рэчы Паспалітай (раздз. VI Канстытуцыі) была прадстаўлена двухпалатным Соймам. Ніжняя палата – палата дэпутатаў (паслоў) – была галоўным звяном у абмеркаванні і прыняцці законапраектаў. Верхняя палата – Сенат, у склад якога ўваходзілі каталіцкія архіепіскапы і епіскапы і вышэйшыя дзяржаўныя чыноўнікі, у сваю чаргу, мог зацвярджаць або адкладваць да паўторнага пасяджэння Сойма любыя законапраекты. Французская ж заканадаўчая дактрына ў гэты гістарычны перыяд не прыняла ідэю бікамеральнага парламента, таму Нацыянальны заканадаўчы сход Францыі (745 дэпутатаў; кворум для галасавання – 373 чалавекі) дзейнічаў у складзе адной палаты.

Выканаўчая ўлада ў асобе караля ў абедзвюх краінах была арыентавана на моцную канстытуцыйную манархію. Аднак да адной і той жа ідэі абедзве еўрапейскія дзяржавы прыйшлі па-рознаму. Калі ў Рэчы Паспалітай да зацвярджэння Канстытуцыі 3 мая 1791 г. кароль, які быў асобай выбарнай, рэальных ні заканадаўчых, ні выканаўчых, ні судовых правоў не меў, то ў Францыі, наадварот, абсалютызм, які атрымаў у дзяржавазнаўстве назву «класічнага», канцэнтраваны ў руках манарха ўсю

ўладу. Да 1791 г. юрыдычны механізм выканаўчай улады быў аднолькавы: абодва каралі былі кіраўнікамі дзяржавы і выканаўчай улады. Міністры былі непадсправаздачныя парламенту. У абедзвюх краінах існаваў прынцып контрасігнацыі, які рабіў асобу караля «свяшчэннай і недатыкальнай». Праўда, па-ранейшаму для Рэчы Паспалітай ключавой заставалася ідэя цэнтралізацыі дзяржавы і ўмацавання аўтарытэту вышэйшай улады, а для Францыі, наадварот, – ідэя паступовага паніжэння ўлады караля.

Судовая сістэма і ў Рэчы Паспалітай, і ў Францыі грунтавалася на некаторых агульных прынцыпах: ажыццяўлення судаводства толькі судом; незмяняльнасці судовага апарату і інш. Аднак калі ў Рэчы Паспалітай суды па-ранейшаму заставаліся саслоўнымі, а прыгонных сялян працягвалі судзіць іх гаспадары, то ў Францыі сеньёрыяльная юрысдыкцыя была адменена яшчэ ў жніўні 1789 г., а Канстытуцыя прадугледжвала ўвядзенне невядомага раней французскай юстыцыі суда прысяжных у крымінальным працэсе. У духу Дэкларацыі правоў чалавека і грамадзяніна абвінавачанаму гарантавалася права на абарону. Стварэнне вышэйшых звенняў судовай іерархіі – Касацыйнага суда ў Францыі і Вярхоўнага нацыянальнага суда ў Рэчы Паспалітай – таксама сведчыць пра павышэнне ў абедзвюх краінах аўтарытэту «трэціх галінаў улады».

Прынцыповае ж адрозненне дзвюх Канстытуцый, якія былі прыняты ў Еўропе практычна ў адзін і той жа час, выяўляецца ў падыходзе да рашэння пытання аб нацыянальным складзе. Шырока вядомыя праблемы, якія стаялі перад Рэччу Паспалітай, утрымліваліся ў неабходнасці пераадолець аморфнасць канфедэрацыі. На наш погляд, Канстытуцыя 3 мая 1791 г. была першай спробай рэканструкцыі нацыянальна-дзяржаўнага ўпарадкавання, аднак не зусім удалай. Пасля ажыццяўлення асноўных палажэнняў Канстытуцыі статус ВКЛ змяніўся: яго самастойная дзяржаўнасць хоць і не была ліквідавана, але дзве дзяржавы накіраваліся на далейшую інтэграцыю.

Наадварот, у раздзеле II французскай Канстытуцыі быў замацаваны тэзіс пра «адзінае і непадзельнае каралеўства». Падзел тэрыторыі краіны ў той час на 83 дэпартаменты, якія падзяляліся яшчэ на дыстрыкты, кантоны і камуны, складаў адну з важнейшых заваёў першага этапу французскай рэвалюцыі. Аб тым, наколькі значным было пацвярджэнне цэнтралізацыі дзяржавы, сведчыць той факт, што ў ходзе далейшых рэвалюцыйных падзей «заклік да федэралізму» разглядаўся як злачынства супраць рэвалюцыйнай рэспублікі. Абвінавачаныя ў «федэралізме», згодна з рэвалюцыйным дэкрэтам якабінцаў 1793 г., асуджаліся на пакаранне смерцю. Былы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел на правінцыі, бальяжы, сенешальствы і прэватажы незваротна ліквідоўваўся. Таксама ліквідоўваліся і мытні паміж пэўнымі тэрыторыямі. Так, упершыню ў гісторыі Францыі «непадзельнасць» краіны была аб'яўлена адным з прынцыпаў пабудовы дзяржаўнасці. У далейшым гэты прынцып «чырвонай ніткай» прайшоў

праз паўтаравяковую практыку канстытуцыйнай пабудовы і, як і раней, быў зафіксаваны ў дзеючай Канстытуцыі Пятай Рэспублікі 1958 г.

Акрамя таго, значным адрозненнем Канстытуцыі Францыі ад Канстытуцыі Рэчы Паспалітай з’яўлялася і тое, што Канстытуцыя Францыі мела свецкі характар. Калі ў Канстытуцыі Рэчы Паспалітай (раздз. I) пануючай рэлігіяй аб’яўлялася рымска-каталіцкая, а пераход у іншую быў строга забаронены, то французская Канстытуцыя абышла пытанне пра рэлігійныя схільнасці ў дзяржаве, за выключэннем невялікай клаўзулы ў першым раздзеле аб правах кожнага «выконваць абрады той веры, да якой ён належыць».

Далейшыя бурныя гістарычныя падзеі ў абедзвюх краінах паказалі, наколькі моцным быў унутры іх рэвалюцыйны рух. Канстытуцыя Францыі праіснавала менш года – да жнівеньскіх падзей 1792 г., калі паўстаўшы народ зверг канстытуцыйную манархію і ўстанавіў «жырандысцкую» рэспубліку. Другі падзел Рэчы Паспалітай 1793 г. таксама не спрыяў поўнаму ажыццяўленню асноўных канстытуцыйных палажэнняў Канстытуцыі 3 мая 1791 г., таму яна была адменена ў ходзе сесіі сойма ў Гародні 17 чэрвеня 1793 г. Між іншым, па словах А. Міцкевіча, гэтая Канстытуцыя «з’яўляецца законам жывым, карані якога ў мінулым і здольны развівацца ў будучым» [6, с. 285]

Пасляслоўе

Гэты даўно напісаны артыкул дэманструе немінучую каштоўнасць класічнага метаду гуманітарных даследаванняў – гісторыка-параўнальнага аналізу. Дзякуючы навуковаму параўнанню, праведзенаму пры ўдзеле І. А. Юхо, можна зірнуць на вытокі праблемы ўдасканалення дзяржаўнасці ў еўрапейскіх краінах эпохі Новага часу і вызначыць каштоўныя канстытуцыйна-прававыя прыярытэты. Сярод апошніх – правы асобы, ідэя дзяржаўнага адзінства, роўнага выбарчага права, федэралізму і інш. Хочацца асобна падкрэсліць, што актуальнасць ідэі развіцця беларускай дзяржаўнасці ў рэчышчы агульнаеўрапейскіх тэндэнцый не страчана і ў XXI ст. – асабліва калі яна праведзена пры віртуозным спалучэнні прававога аналізу і гістарычнай рэтраспектывы, як гэта было ўласціва даследаванням выдатнага вучонага-прававеда Беларусі І. А. Юхо.

Літаратура

1. *Вішнеўскі, А. Ф.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах / сост: А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо. – Мінск, 1998. – 243 с.
2. *Данилов, С. Ю.* Правовые демократические государства: очерки истории / С. Ю. Данилов. – М.: Хронограф, 1997. – 272 с.
3. *Карлейль, Т.* Французская революция. История / Т. Карлейль. – М.: Мысль, 1991. – 575 с.

4. *Коллонтай, Г.* Политическое право польской нации / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: в 3 т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 615 с.
5. *Матъез, А.* Французская революция / А. Матъез. – Ростов-н/Д: Феникс, 1995. – 576 с.
6. *Мицкевич, А.* Конституция 3-го мая / А. Мицкевич // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: в 3 т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2. – 578 с.
7. *Руссо, Ж.-Ж.* Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М., 1969. – 287 с.
8. *Сташиц, С.* Предостережение Польше, которое следует из современных политических отношений в Европе и из законов природы / С. Сташиц // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: в 3 т. – М., 1956. – Т. 1. – 615 с.
9. *Tadeusz Kosciuszko w historii i tradycji / opr. J. Kopczewski.* – Warszawa, 1969. – 462 s.

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ИДЕЙ Я. ЮХО В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ПРАВОВОЙ МЕДИЕВИСТИКЕ

П. П. Захарченко, М. Ю. Гриценко

Проблема анализа Литовских статутов стала объектом научного интереса истории украинского права XIX – начала XX в. Изучение Литовских статутов осуществляли такие ученые, как В. Кистяковский [4], А. Малиновский [10], Ф. Леонтович [6; 7], Г. Василенко, М. Владимирский-Буданов [1; 2], Х. Кудринский, Н. Максимейко [9] и другие, обращая внимание на содержание и структуру памятки, отражение в ней правовых традиций и юридическое закрепление нового социального содержания. Советские исследователи (историки и юристы) (В. Пашуто, И. Крипьякевич, Ф. Шабульдо и др.) также не обошли вниманием Литовские статуты, прежде отмечая в них этапы утверждения феодальных отношений и юридического оформления крепостного права.

В 70-х гг. XX в., согласно идее развития правового государства, началось изучение именно правовых норм Литовских статутов в контексте утверждения правовой культуры и практики их правового применения и выяснение истоков правовой традиции национальных правовых систем. В последние годы исследователи обращаются к политической истории и политическому устройству ВКЛ, а именно к Статутам как определенным вехам социально-политического развития, а также рассматривают особенности положения украинских, белорусских и великорусских земель в составе ВКЛ и правовой статус их населения (Ф. Шабульдо, Н. Яковенко [16], О. Русина, А. Дворниченко, М. Бычкова).

К плеяде ученых нашего времени, которые своими приоритетами определяли научную объективность, а не идеологическую или политическую конъюнктуру, и потому сделали весомый вневременной вклад в исследова-